

**СПОРЕДБИ НА НЕКОИ ГРАМАТИЧКИ И ЛЕКСИЧКИ
КАРАКТЕРИСТИКИ НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК И
ДРУГИ СВЕТСКИ ЈАЗИЦИ НИЗ ПРИЗМА НА САПИР-
ВОРФОВАТА ХИПОТЕЗА**

Свето Тоевски

*Докторанд на Филозофски факултет,
Универзитет „Јосип Јурај Штросмаер“ во Осиек, Хрватска*

Keywords: Sapir - Whorf hypothesis, lexicon, grammar, word order, tense, predication, polisemy, platisemy

Summary: The Sapir - Whorf hypothesis has been re-actualized in recent years and proves that languages with their grammatical, lexical and other structure significantly affect the thought - cognitive abilities of the speakers of the respective languages. Through the prism of Sapir Worth's hypothesis, respectively, from the aspect of linguistic relativity and linguistic determinism, in this paper we analyze comparatively some important grammatical and lexical characteristics of the standard Macedonian language and eight other world languages - Hopi, Chinese, Amondava, English, Nuuchahnulth, Shona, Eskimo and Japanese. We focus on the linguistic conceptualization and expression of physical time, also on the predication and in the indigenous languages, which have no real sentence with regular internal syntactic relations as in the developed languages. The goal of our analysis is also what kind of word orders are functioning and how in languages and what effects are producing polysemy and platisemy in the lexical systems of languages.

Клучни зборови: Сапир-Ворфова хипотеза, лексика, граматика, збороред, време, предикација, полисемија, платисемија.

Резиме: Сапир-Ворфовата хипотеза се реактуелизира во последниве години и докажува дека јазиците со својата граматичка, лексичка и друга структура, значително влијаат врз мисловно-когнитивните способности на говорителите на односните јазици. Низ призмата на Сапир-Ворфовата хипотеза, односно, од аспект на лингвистичката релативност и лингвистичкиот детерминизам, во овој труд споредбено анализираме некои важни граматички и лексички карактеристики на стандардниот македонски јазик и осум други светски јазици – хопи, кинескиот, амондава, англискиот, нучахнул, шона, ескимскиот и јапонскиот јазик. Се фокусираме на лингвистичкото концептуелизирање и изразување на физичкото време, на предикацијата и на домородните јазици,

кои немаат вистинска реченица со регуларни внатрешни синтаксички односи како во развиените јазици. Цел на нашата анализа е и тоа какви видови зборови како функционираат во јазиците и какви ефекти произведуваат полисемијата и платисемијата во лексичките системи на јазиците.

Воведни забелешки за Сапир-Ворфовата хипотеза

Во лингвистиката Сапир-Ворфовата хипотеза (англ. Sapir-Whorf hypothesis – SWH), која им се припишува на познатиот американски лингвист Едвард Сапир (1884–1939) и неговиот ученик Бенџамин Ли Ворф (1897–1941), е претпоставка дека конкретните мисли искажани во еден јазик не можат да бидат коректно сфатени од страна на луѓето, кои зборуваат други јазици. Една од главните претпоставки на Сапир-Ворфовата хипотеза е дека нашиот начин на мислење зависи од јазикот со кој зборуваме, од неговата граматичка структура. Сапир-Ворфовата хипотеза говори за граматиката и за лексиконот, а не за јазикот во целина. Сапир застапувал став дека поради неверојатните разлики во граматичките системи на јазиците не постојат два јазици, кои ќе бидат кога било доволно слични за да се овозможи совршен превод меѓу нив. Ворф смета дека јазичниот систем (неговата граматика) ги обликува идеите. Хипотезата имала огромно влијание врз современите концепции на јазикот и мислењето. Во неа се содржани две главни поставки: (1) Лингвистичка релативност: структуралните разлики меѓу јазиците се паралелни, што е предизвикано од нејазичните когнитивни разлики (структурата на јазикот сама по себе предизвикува когниција/сознавање (Paul Kay und Willett Kempton, 1984:65-79), односно, разликите енкодирани (содржани) во еден јазик не можат да се најдат во ниеден друг јазик; (2) Лингвистички детерминизам: структурата на јазикот може силно да влијае, или да определи, нечиј поглед на светот – народот Инуит (Ескимите) може да размислува поинтелигентно за снегот, оти нивниот јазик содржи пософистицирани и посуптилни зборови за разликување различни форми на снег.

Сапир-Ворфовата хипотеза била популарна во 50-тите години од минатиот век, а потоа во следните неколку декади станала цел на жестоки напади од страна на следбениците на Ноам Чомски. Новите експериментални истражувања на јазиците во светот на Лера Бородитски и на редица други угледни јазичари од светски ранг во сè поголема мера ги реактуелизираат и ги потврдуваат поставките на лингвистичкиот релативизам и на лингвистичкиот детерминизам. Во оваа смисла Бородитски е категорична: „Собиравме податоци насекаде

низ светот: од Кина, Грција, Чиле, Индонезија, Русија, од аборицинска Австралија. Научивме дека ... дури и граматиката може длабоко да повлијае врз тоа како ние гледаме на светот. ... резултатите покажуваат дека лингвистичките процеси се продорни во повеќето фундаментални подрачја на мислата, несвесно обликувајќи го механизмот на нашата когнитивна способност.“ (Lera Boroditsky, 2009). Овој труд се фокусира врз реактуелизацијата на С-В-хипотеза во лингвистиката анализирајќи, низ нејзината призма, одделни граматички и лексички карактеристики меѓу македонскиот и некои покарактеристични јазици во светот.

Концептот на времето во светските јазици

Проучувајќи го јазикот на племето Хопи¹ во САД, Бенџамин Ворф заклучил дека во него нема зборови за минато, сегашност и иднина бидејќи, за разлика од индоевропските јазици, во јазикот на Хопите не постои граматичката категорија време: „Хопите немаат општ поим или интуиција за времето во смисла на рамномерен тековен временски континуум. Немаат зборови, граматички форми, конструкции или изрази кои се однесуваат директно на она што ние го нарекуваме 'време'. (Whorf Benjamin Lee, 1979:27). Ворф го користел концептот на хопи-јазикот за времето како основен пример за неговиот концепт на лингвистичката релативност. Но, спротивно на тврдењата на Ворф дека хопи-јазикот не го граматикализира концептот на времето, антропологот Екехарт Малотки вели: „Хопи-јазикот располага со многубројни суфикси за да се означат граматичките категории на модалност и на граматичките времиња, но еден суфикс е специфично резервиран за да се однесува на времето или уште повеќе за секвенцијално (едноподруго) временско подредување на настаните, или состојбите. Тој временски маркер е суфиксот 'ni' ... во хопи-јазикот има функција на обележувач на идното време: *Motoyam piktota*. – *Жената прави пики*. *Motoyam piktotani*. – *Жената ќе прави пики*.² (Ekkehart Malotki, 1983:627). Идното време во хопи-јазикот се врши со суфиксација врз именката, а во македонскиот јазик се образува со честичката *ќе* и соодветните форми од сегашното време на глаголот што се менува.

¹ Хопи (Hopílavayí), домородно индијанско племе со 18 илјади припадници во 2010 год. Живее во резерват во североисточниот дел на американската сојузна држава Аризона. Хопите го говорат својот јазик, кој е вид на уто-ацтешки јазик.

² Пики – традиционален тркалезен леб, кој го прават жените кај овој народ.

Во своите „Универзалии на семантиката“, Ана Вјежбицка и Клиф Годард изнесуваат дека во „безвремениот“ јазик на племето Хопи постои „природен семантички метајазик“³ кој има основен речник на „семантички примитивни концепти“ (semantic primes)⁴, вклучувајќи и концепти на времето, како што се „кога“, „пред“, „потоа“: „Податоците на Малотки покажуваат дека хопи-јазикот ги има ваквите концепти заедно со англискиот и сите други јазици... (Goddard, Cliff, Wierzbicka, Anna, 2002:18-19). Ваквите универзално лексикализирани концепти се содржани и во македонскиот јазик, а во овој поглед тоа ја намалува јазично-релативистичката дистанција меѓу македонскиот јазик, хопи-јазикот и другите светски јазици.

Предизвикани од дебатата за (не)постоењето на граматичките времиња во хопи-јазикот, веќе се направени многубројни студии во врска со тоа како различните јазици во светот ги граматикализираат времињата и како го концептуализираат времето. Некои од овие студии од психолингвистиката и од когнитивната лингвистика пронашле докази дека можат да постојат значителни разлики околу тоа како говорителите од различни јазици го концептуализираат времето. Покажано е дека некои народи го концептуализираат текот на времето во насока спротивна на онаа која е вообичаена за говорителите од англискиот и од другите индоевропски јазици. Согледано е дека немаат сите јазици во светот граматичка категорија време: таквите јазици се нарекуваат „безвременски“. „Безвременските јазици“ секако дека можат да го искажуваат протекот на времето, но користејќи и лексички елементи како што се: комбинации на прилози (прилошки зборови) и „граматички аспект“, или комбинации на зборови за да ги лоцираат настаните во времето.

Говорејќи за „безвременоста“ на одделни светски јазици, Јо Ванг Лин истакнува: „Говорителите на некои јазици, како што е и англискиот, размислуваат за времето и во рамки на него како за една природна категорија, но некои јазици немаат обележувања на времето: тука спаѓаат кинеските јазици (како мандаринскиот) и Јукатек Маја. Но, наспроти тој недостиг на обележувања на времето, тие јазици се целосно способни за искажување на временските дистинкции. ... Далеку од тоа дека е норма, но јазиците со глаголски времиња можеби

³ „Природен семантички метајазик“ („Natural semantic metalanguage“) е лингвистичка теорија заснована врз теоријата на полскиот професор Анђеј Бохуславски. Главни предводници на оваа лингвистичка теорија се Ана Вјежбицка и Клиф Годард.

⁴ Едноставни, неодредливи универзално лексикализирани концепти.

се и *малцинство*: Де Каен тврди дека *барем* половина од светските јазици поседуваат 'безвременски системи'.“ (Jo-wang Lin, 2012:29).

„Природно-околински маркери“ како замена на временскиот концепт во јазиците

Јазикот на индијанската домородна група Амондава⁵ од Бразил е токму еден од тие јазици. Една етнографска и лингвистичка студија базирана врз теренски експерименти и интервјуа со месните Амондави покажала дека тие немаат апстрактен концепт за времето. Амондавите ги распознаваат настаните, кои се случуваат во времето за нив, но, сепак, во нивниот јазик времето не постои како засебен, сепаратен концепт. Луѓето Амондава можат да зборуваат за настаните и во врска со секвенци од настаните, но немаат термин за времето како нешто во кое се случуваат настаните. Амондава-јазикот нема збор за „време“, ниту за такви временски периоди како што се „месец“, или „година“. Авторите на студијата нагласуваат дека, сепак, не тврдат оти Амондавите се „племе без време“: „Временските интервали на Амондава се исклучиво засновани врз настаните, спротивно на временски заснованите интервали, односно, тие се базирани врз траењето на настаните, повеќе отколку врз мерените единици на апстрактното време. Амондавите немаат лексички концепт на времето и немаат практики на сметање на времето...“ (Vera da Silva Sinha et al., 2012:15).

Табела 1. Поими со временска референција во амондава-јазикот

Именски фрази со темпорално значење	Македонски превод
<i>Kuara</i>	сонце
<i>Jahya</i>	месечина
<i>Iputyna</i>	ноќ, црно
<i>ko'ema</i>	утро
<i>ko'emameme</i>	„утре“

⁵ Домородната индијанска група Амондава (Amondawa), која брои само неколку десеттици припадници, е една од вкупно трите подгрупи на домородното индијанско племе Ugu-Eu-Uaw-Uaw: во 2010 година тоа племе имало само 115 луѓе. Тие живеат на домородната територија Terra Indigena во централниот дел на сојузната држава Рондонија во Бразил.

На пример, именската фраза „*kuara*“ со значење „сонце/сончева светлина“ Амондава-домородците ја употребуваат за обопштено денотирање на сите временски интервали или како најблизок еквивалентен израз и за поимот „време“. Амондавите употребуваат и одреден број прилошки/адвербијални изрази со временско референцирање: на пример, за изразување идно време во овој јазик се употребуваат прилошките изрази „*koro, koroite*“ со значење „денес/сега/веднаш“ и „*tiro*“ исто така со значење „денес/сега/веднаш“ (Vera da Silva Sinha et al., 2012:22-24). Исто така, и во македонскиот јазик постојат прилошки определби за време, на пр. *вчера, утре, в година, секое утро, ноќеска, неделав*а и сл., но тие не добиваат улога на глаголски времиња како во амондава-јазикот. Амондавите се позиционираат со својот говор и со размислувањето во општиот протек на апсолутното време, имајќи ги предвид главно сонцето и месечината, денот и ноќта, светлината и ноќта. Ја создаваат својата „временска терминологија“ и „граматичките времиња“ според „природно-околинските маркери“: на пр. како замена на временскиот концепт лексемите за сонцето и неговата светлина го компензираат идното време.

Наспроти амондава-јазикот, во македонскиот јазик постои подробно разделување на временскиот континуум, искажано во минатите, сегашното и во идните времиња, постојат и конкретен и апстрактен концепт на времето. Виолета Николовска укажува со кои средства физичкото време се изразува во македонскиот јазик како дел на индоевропското јазично семејство: „Во индоевропските јазици категоријата време се пренесува со граматички средства главно преку систематизиран инвентар на морфеми – наставки. ...Тоа значи дека основните средства за пренесување на информацијата за временската лоцираност на настанот се граматички, поточно морфолошки. Во изразувањето на некои граматички времиња учествуваат и одредени партикули (*ке*) и помошни глаголи придружени со нелични форми, кои од своја страна имаат промена по род и по број со морфеми – наставки...“ (Виолета Николовска, 2016:1-2)

Како и во повеќе други развиени јазици, исто така, и во македонскиот јазик граматичкото време е граматикализација на временската рамка. Глаголското време секогаш го поставува дејството или состојбата на глаголот во однос кон определена точка на временската оска (во минатоста, сегашноста или во иднината). Ако таа точка се промислува во однос кон моментот на говорење, станува збор за апсолутно глаголско време, а ако таа се поставува во однос кон

времето кое е искажано со некој друг глагол во реченицата, тогаш станува збор за релативно глаголско време. Во македонскиот јазик постојат: сегашно време, минато определено несвршено време и минато определено свршено време – како дел на простите глаголски форми – и минато неопределено несвршено време, минато неопределено свршено време, предминато време, идно време, минато-идно време и минато прекажано време – како дел на сложените глаголски форми. Виолета Николовска посочува: „Во македонскиот јазик релативни времиња се минато-идното време и предминатото време. Сегашното време е апсолутно време.“ (Виолета Николовска, 2016:1,5).

Амбигвитетот па/во времињата во англискиот јазик – показ на лингвистичката релативност

Во натамошната лингвистичка анализа вниманието го насочуваме кон сегашното време, анализирајќи ги споредбено различните аспекти на употребата на презентот во македонскиот и во англискиот јазик. Укажувајќи дека формите на презент во македонскиот јазик служат за изразување актуелна сегашност, омнитемпоралност, итеративност, наративен презент, презент за готовност и други дејства, Убавка Гајдова прецизира: „Со основното значење на презентот – дејство што се одвива во сегашноста (настан синхронизиран со моментот на зборување) во македонскиот јазик можат да се употребат само презентските форми од несвршените глаголи. Во зависност од лексичкото значење или од контекстот, актуелниот настан може да зафаќа поголем или помал дел од сферата на минатото, како и од иднината: *Пијам вода. Сечам леб. Слуша музика. Веќе три дена патува. Уште живее во истата куќа во која се роди.* и сл.“ (Убавка Гајдова, 2010:22). Во англискиот јазик постојат четири форми на презент: обичен („прост“) презент – *present simple* – нпр. *he writes*; трајно сегашно време – *present continuous* – нпр. *he is writing*; презент перфект – *present perfect* – нпр. *he has written* и траен презент перфект – *present perfect continuous* – нпр. *he has been writing*. Со оглед дека перфектот поврзува два периода во физичкото време, *present perfect* ги поврзува минатото и сегашноста: *He has lived here for twenty years.* – Тој живее овде дваесет години. – а како презент за идно дејство *present-in-the future* се употребува за ситуации кои се дел од некој фиксиран распоред во иднината: *The plane takes off tomorrow at six.* – Авионот летнува утре во шест часот. Според Зузана Тополињска, сегашното време во македонскиот јазик во соодветни услови може да

се користи и за искажување идност или минатост: „...се работи за посебни контексти и/или конситуации, односно, формите на сегашното време не можат *per se* да изразуваат ниту минато ниту иднина.“ (Зузана Тополињска, 2010:134).

Во македонскиот и во англискиот јазик се пројавуваат сличности во опфаќањата на временските интервали со облиците на презентот, но и различности. Првата различност е тоа што во англискиот јазик се издвоени и термилошки се означени посочените четири облици на презент, додека во македонскиот јазик не постои такво класификување и означување. Втората различност ја врзуваме со една генерална и особено изразена карактеристика на англискиот јазик – амбигвитетот, односно, двосмисленоста, која како појава е присутна на граматичко и на лексичко ниво во голем број други јазици во светот, но не во толкав обем како во англискиот јазик.

Лаура Михаелис како пример за граматички амбигвитет го зема токму англискиот презент перфект, тврдејќи и дека тоа всушност не претставува граматичко време: „Изнесувам и негативни и позитивни аргументи во прилог на тврдењето дека презент перфектот е амбигвитетен (повеќе одошто неодреден). Англискиот презент перфект претставува комплекс на аспектуални конструкции, а не само една единствена таква конструкција.“ (Laura A. Michaelis, 1994:153). Колку ќе биде поголем степенот на граматичкиот амбигвитет, двосмисленоста, толку ќе биде поголемо и влијаењето на лингвистичката релативност врз говорителите на односниот јазик, кои лингвистички ги концептуализираат категориите на минатото, сегашноста и на иднината во претставувањето на настаните. Говорителите на македонскиот јазик можат значително полесно и поексплицитно, попрецизно да ги експлицираат тие концептуални категории на времето одошто говорителите на англискиот јазик.

Ренат Деклерк изнесува пример за постоењето прагматичка неодреденост и семантичка амбигвитетност и во системот на минатите времиња во англискиот јазик: „Реченицата *John said that Mary was ill* овозможува две толкувања...: (а) Мери е болна во времето на исказот на Џон и (б) Мери била болна во некое време претходејќи на исказот на Џон. ...можат да постојат две објаснувања на неодреденоста. ... дека *was* е форма на апсолутното време ... и оти *was* искажува дека неговата временска ситуација се наоѓа во сферата на минатото време. ...посакуваното интерпретирање ќе биде појасно од контекстот. Првото објаснување е засновано врз поимот на прагматичката неодреденост, а не врз семантичкиот амбигвитет. ...второто објаснување е засновано

врз поимот на семантичката амбигвитетност, а не на прагматичката неодреденост.“ (Renaat Declerck, 2006:409).

На овие ставови на Деклерк го надоврзуваме мислењето на Касја Јазолт и Луи де Сосир во врска со одразувањето на темпоралноста во различните јазици во светот: „Она што може да биде искажано со граматичко време, или граматички аспект во еден јазик, може да биде изразено и со лексички средства во друг јазик, или во трети јазици целосно да биде препуштено на прагматично изведување заклучоци. Граматичките и лексичките средства за изразување темпорална референција не се непроменливи, нивната темпорална вредност може да се менува зависно од контекстот и од перспективата. ... Примери за прагматични средства за искажување темпоралност има во реченицата во таи-јазикот и тие можат да носат широк вариетет на темпорална референција зависно од контекстот, заедничката подлога, изведеното значење, зададените претпоставки и други контекстуални фактори ...“ (Kasia M. Jaszczolt & Louis de Saussure, 2013:2).

Ако искажувањето на времето во јазикот се врши и преку контекстот или со прагматично изведување заклучоци, тогаш тоа го отежнува преводот на значењата од таквиот јазик на други, кои имаат граматички времиња или формални лексички маркери за временско означување. Но, ако временската референција не се препушта на прагматика или на контекстуално искажување, тогаш во таквите јазици главно со граматикализација на временскиот концепт и со релативно висока прецизност на темпоралната семантика, меѓу кои е и македонскиот јазик, нема да има простор за граматички амбигвитет, двосмисленост.

Секвенционирање и изразување на времето во македонскиот и во кинескиот јазик

Во македонскиот јазик, како и во другите европски јазици, времето детално се сегментира од глаголската конјугација: се врши конјугација на глаголите според лице, број, начин, време и род, нагласувајќи ја прецизната идентификација на настанот во минатото, сегашноста и во иднината. Структурираниот и комплексен систем на глаголски времиња создава кај говорителот на македонскиот јазик развиено чувство за времето, при што со конјугацијата на македонскиот глагол прецизно се делат, се лоцираат настаните во минатото, сегашноста и во иднината. Сложеноста на македонскиот глаголски систем и структурираноста на минатото, сегашното и на идното време претставува основа за подлабоко и поинтензивно

влијаење врз когнитивно-мисловните процеси и кај говорителите на македонскиот јазик, што значи, манифестирање на лингвистичкиот детерминизам. Стандардниот македонски јазик спаѓа во онаа група на светски јазици кои имаат развиена и сложена структура на глаголски времиња. Во врска со еволуцијата на таа сложеност Блаже Конески ќе каже: „...глаголскиот систем во нашиот јазик ... не само што ги зачувал повеќето форми од стариот јазик, ами е дури и поусложнет. ... Тие услови се создавале во контактот со балканската јазична средина. ... Така во македонскиот и бугарскиот јазик, и во помала мера во српскохрватските дијалекти, се зачувале аористот и имперфектот, времиња што во другите словенски јазици се загубиле. Ако се погледнат словенските јазици, ќе се констатира дека во оние во кои станало упростување на деklinацијата (бугарскиот, македонскиот) се јавува сложен глаголски систем.“ (Блаже Конески, 1986:167-168).

Кинескиот јазик го говорат повеќе од една милијарда луѓе и тој има статус на светски јазик. Постои релативно голема разлика во начините на искажувањата на минатоста, сегашноста и на идноста меѓу кинескиот и македонскиот јазик. Јо Ванг Лин истакнува како кинескиот јазик го секвенционира и го искажува времето: „Толкувањето на времето во речениците во кинескиот јазик се определува од гледна точка на аспектот, вербалната семантика, временските прилошки зборови, од дистинкцијата определеност/неопределеност аспектот во кинескиот јазик има улога што ја има глаголското време во јазиците со такви времиња во својата граматика, бидејќи често аспектот може сам да ја определи временската интерпретација во клаузата.“ (Jo-wang Lin, 2006:49–50).

Еве примери на градење на дел од времињата во кинескиот јазик. Додека македонскиот глагол во минато време ќе се измени во „јадел“, „јал“, „имал јадено“, „има јадено“, „бил јал“, итн., идентичниот кинески глагол 吃 (*chī*) – *јаде* секогаш останува таков, без да биде конјугиран, менуван. Но, за да се означи минатост, завршување на едно дејство, по глаголот се додава частичката 了 (*le*): (1) 我找到了那本书。 (*wǒ zhǎo dào le nà běn shū*) – *Ја најдов таа книга*. Кинескиот мандарин јазик нема идно време: нешто што допрва треба да се случи е изразено со користење временски фрази, кои укажуваат на иднината. Најчесто користени фрази за идно време, покрај другите, се и овие: 明天 (*míng tiān*) – *утре*; 今晚 (*jīn tiān wǎn shang*) – *оваа вечер*; 下个月 (*xià gè yuè*) – *следниот месец*; 下次 (*xià cì*) – *следен пат*. Еве и пример на искажување идност со употреба на

временска фраза: 下次请告诉我你的电话号码。(xià cì qǐng gào su wǒ nǐ de diàn huà hào mǎ.) – Следниот пат ќе ми го кажеш твојот телефонски број. Додека во кинескиот јазик граматичкиот аспект подоминантно служи за изразување на идноста, како надомест за непостојното идно време во овој јазик, во македонскиот јазик аспектот ги определува времето и начинот на менување на одреден глагол.

Овде е веќе потребно да се осврнеме на основните дефинирања и разлики меѓу граматичкото време и граматичкиот аспект и потоа да ги анализираме од аспект на Сапир-Ворфовата хипотеза. Времето и аспектот претставуваат граматички категории на глаголот во оние светски јазици каде што ги има. Бернард Комри вели: „Грамматичкото време е граматикализација на локацијата во времето, а аспектот е граматикализација на изразувањето на внатрешните временски единици на постоење – на настани, процеси итн. Вака дефинирани, двете категории се концептуално блиски бидејќи и двете во исто време се занимаваат со времето. Тие можат да бидат испреплетени во граматичките системи на таков начин што една иста граматичка форма може да комбинира и темпорални и аспектвални елементи во својата семантика.“ (Bernard Comrie, 1985:6).

Во овој контекст Емилија Бојковска истакнува дека и во граматичкиот систем на македонскиот јазик меѓусебно „се испреплетуваат глаголскиот аспект и глаголското време“: „Со несвршениот (имперфективен) аспект дејството се прикажува во одвивање, а со свршениот (перфективен) како моментно или краткотрајно заокружено, завршено дејство. Постојат двојки од несвршен и свршен аспект. ... Од несвршен глагол се образува свршен, на пример, со префиксирање или суфиксирање. Меѓутоа, зборообразувачките префикси имаат и лексичко значење, па предизвикуваат премин во друг глаголски вид. За илустрација на аспектот обично се наведуваат примери од типот: несвршен (имперфектен.) аспект *носи, седи* и свршен (перфектен) аспект *донесе, седне*. Во македонскиот јазик постојат глаголи што не разликуваат аспект: а) *гости, кани, руча, вечера* итн., како и б) глаголите на – (из)ира: *реализира, формира*“ (Емилија Бојковска, 2013:10, 12, 20).

Осврнувајќи се на видската (аспектуална) класификација на македонските глаголи, Јован Костов укажува на одредено влијање на лингвистичкиот релативизам: „Најголемиот проблем при изучување на македонскиот глаголски систем лежи во видот/аспектот. Сегашниот пристап кон оваа категорија не им овозможува подеднакво сфаќање на македонскиот глаголски механизам на родените и на странските

говорители, поради мешањето на поимите од зборообразувањето и на морфологијата. ... ако ги споредиме глаголите 'dade' и 'jade', ќе констатираме дека еден странец, кој го изучува македонскиот јазик, но и родените говорители, нема никаков формален признак за да го препознае нивниот вид. Пример: глаголот 'dade' е свршен (перфективен) глагол, додека глаголот 'jade' е несвршен (имперфективен) глагол...“ (Јован Костов, 2012).

Композити од коренов збор и морфеми со улога на „реченици“

Македонскиот и другите индоевропски јазици, (како и многу други) ѝ придаваат важност на реченицата која се состои од подмет и прирок (субјект и предикат). Но, граматиката на некои од индијанските домородни јазици во Северна Америка покажува дека можат да постојат сосема нормални, условно да ги наречеме, „граматички структури“, кои ќе функционираат како реченици, иако тоа не се вистински реченици бидејќи не можат да се поделат на подмет и прирок. Ворф го споменува јазикот „нучахнул (нутка)“⁶ и неговата „реченица“, која не се состои од подмет и прирок бидејќи тие и не постојат како такви во тој јазик. Во него наједноставниот исказ е реченицата која третира некој настан или комплекс на настани. Наместо подмет и прирок, нучахнул „реченицата“ се гради само од еден збор, односно, од корен и три, или пет суфикси. Ворф ја наведува како пример следнава „реченица“: *Tl'imshiya'isita'ulma*. – *Toj gi повикува луѓето на гозба* (Benjamin Lee Whorf, 1971:64 – 66). Во нучахнул-јазикот ваквата „реченица“ без прирок и подмет е единствено можен начин на изразување.

Во синтаксата на нучахнул-јазикот нема ниту елементарен предикат, а стандардниот македонски јазик поседува развиена синтакса која разликува предикати од прв, втор и трет ред. Но, да се префрлиме сега на реченицата во македонскиот јазик. Според функционалната или семантичка дефиниција на реченицата, неа ја создава токму процесот на предикација. Најкарактеристична особина на реченицата е односот меѓу подметот и прирокот, меѓу субјектот и предикатот. Реченицата во македонскиот јазик може да претставува

⁶ Името на овој индијански јазик е „*Nuu-chah-nul*“ и тој е дел од семејството на Вакашан-јазичите, кои се говорат на Пацифичкиот северозапад на Северна Америка, на островот Ванкувер во Британска Колумбија, во Канада. Домородниот Нучахнул-народ брои од 200 – 500 припадници.

едноделен (едночлен), дводелен (двочлен), па и посложен синтаксички комплекс од збир на субјекти и збир од предикати (глаголски) и периферни реченични членови (прилошки определби за време, начин и сл).

За разлика од нучахнул-реченицата, македонската реченица се смета како целосна само ако се состои од двата конститутивни елемента – и субјектот и предикатот, само тогаш ќе има заокружена смисла. Лилјана Минова-Ѓуркова нагласува: „Реченицата претставува централна синтаксичка единица. Нејзин основен белег е предикативната врска, предикативноста, која е сврзана со глаголот во лична форма – нејзиниот конститутивен елемент. ... реченицата можеме да ја наречеме предикативна синтаксичка единица со едно (предикативно) јадро, кое може да биде составено од една личноглаголска форма, или од две такви форми што оформуваат еден прирок, дополнувајќи се меѓу себе“. (Л. Минова –Ѓуркова, 1994:98-99).

Во нучахнул-синтаксата реченицата се третира не како највисока синтаксичка единица, туку како основна, елементарна синтаксичка единица, како зборот во македонскиот јазик. Во споменатиот пример на нучахнул-реченица, не постојат, во класична смисла, категориите синтагма, клауза, ниту субјект, предикат и предикација. Нучахнул-реченицата не е развиена класична реченица: навидум, во неа нема процес на предикација, со оглед дека таа нема, во вообичаената смисла на зборот, ниту субјект, ниту предикат. Но, сепак, не е точно дека во овој домороден јазик не постои процес на предикација: тој развил своја исклучително комплексна и богата морфосинтакса, во која една од доминантните функции на морфемите е и развивањето и искажувањето на процесот на предикацијата. Токму ова го посочува Емон Бах: „Кога говориме за значењата на морфемите и нивната комбинација во зборови, дали треба да очекуваме дека ќе најдеме исти видови на значења и комбинации на значења, коишто ги поврзуваме со процесот на заедничкото ставање, комбинирање на зборовите во фрази? Одговорите на ова прашање широко варираат кај различни лингвисти и нивните школи, или теории. Некои лингвисти ќе речат: 'Решително не, морфемите воопшто немаат значења. Значењето започнува само со зборовите и нивните комбинации'. Други ќе кажат: 'Да! Комплексните зборови и нивните значења се изградени во синтаксата, така што можеме да предвидиме дека нивните комплексни значења се составени рамномерно низ зборови и синтаксички фрази'." (Emmon Bach, 2008).

Потврда дека морфемите се клучни за градењето и за манифестирањето на предикацијата во „речениците“ во нучахнул-јазикот дава и Тошихиде Накајама во својата студија за морфосинтаксата на овој јазик: „Некои лексички суфикси изразуваат различни адвербијални поими, вклучувајќи локација и начин, надоврзани на зборовни корени, заради изразување и дејства, настани и состојби.“ (Toshihide Nakayama, 2009:67)

Меги Талерман е категорична дека синтаксата, како дел на граматиката, не може да опстојува во изолација и оти таа стапува во интеракција и со формата (морфологијата) и со значењето (семантиката), нагласувајќи: „Многу јазици ја користат морфологијата, за да сигнализираат за видовите на синтаксичките процеси... Многу јазици ја користат морфологијата, за да направат разлика меѓу основните учесници во клаузата, иако некои јазици речиси исцело се потпираат врз збороредот за да го направат тоа. ... Многу јазици (веројатно речиси сите) разликуваат обични реченици и сложени реченици, иако методите за формирање сложени реченици можат да бидат сосема различни и спротивни на методите за тоа, кои ги има семејството на европските јазици.“ (Maggie Tallerman, 2005:241-243). Но, спротивно на ставот на Талерман, синтаксата на овој јазик не разликува ниту обични, а камоли сложени реченици.

Морфемите во македонскиот јазик ги имаат зборообразувачките и формообразувачките функции, како и граматичките функции, но не учествуваат во предикацијата како морфемите во нучахнул-јазикот. Нучахнул спаѓа во групата на полисинтетички јазици, кај кои не постои јасна граница меѓу зборот и реченицата. Едвард Сапир има кажано: „Во аналитичкиот јазик реченицата има секогаш примарна важност, додека за зборот постои минорен интерес. Кај полисинтетичките јазици елаборацијата на зборот е екстремна ...преку зборот можат да бидат пренесувани поапстрактни поими, вклучувајќи и синтаксички односи.“ (Sapir, Edward S., 1921:128). Денешниот македонски стандарден јазик е дел од групата аналитички јазици, кај кои односите меѓу зборовите во реченицата се изразуваат со редоследот на зборовите во реченицата, со удвојувањето на објектот со помош на предлошки конструкции.

Сите цитирани „реченици“ од јазикот нучахнул ја потврдуваат поставката за лингвистичката релативност од Сапир-Ворфовата хипотеза дека структуралните граматички разлики, во анализираниот случај синтаксички, кои се содржани во еден јазик, не можат да се најдат во повеќе други јазици и оти тие оневозможуваат со поголема прецизност да се преведува од нучахнул во друг поразвиен јазик.

Развиеноста на синтаксата на македонскиот јазик придонесува полесно и со поголема прецизност да може да се разбираат значењата во речениците од јазиците со развиена синтакса, двонасочно: од македонски на кој било од тие јазици и од нив на македонски јазик.

Значењето на збороредот за разбирањето на смислата во реченицата

Во шеесеттите години од 20. век Јозеф Гринберг утврдил врз ограничена мостра од само 30 јазици дека сите јазици во светот можат да се поделат на шест можни типови, според поредокот на основните синтаксички елементи:

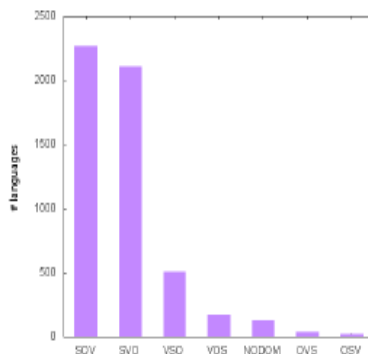
подмет (субјект) – S, предмет (објект) – O и глагол – V:

1. подмет-предмет-прирок: SOV	4. прирок-предмет-подмет: VOS
2. подмет-прирок-предмет: SVO	5. предмет-прирок-подмет: OVS
3. прирок-предмет-подмет: VSO	6. предмет-подмет-прирок: OSV

SOV	Симе камен фрла.	протоиндоевропски јазик, санскрит, антички грчки јазик, дравидски јазици, турски јазици, персиски, јапонски, монголски, латински, јапонски, баскиски, хинду-јазик, корејски јазик
SVO	Симе фрла камен.	романски јазици, англиски, македонски, француски, кинески мандарин јазик, хауса-јазик, индонезиски јазик, руски јазик
VSO	Фрла Симе камен.	библиски хебрејски, туарег-берберски јазици, келтски јазици, хебрејски, ирски, запотечки, велшки, арапски и хавајски јазик
OSV	Фрла камен Симе.	мајански јазици, фиџиски, малгашки јазик, бауре-јазик, протоавстронезиски јазик
OVS	Камен фрла Симе.	апалајски, тамилски јазик, хишкарјана-јазик
OSV	Камен Симе фрла	варао-јазик, ксаванте-јазик, јамамади-јазик, апурина-јазик, кајаби-јазик, надеб-јазик

Според типологијата развиена од Гринберг, првите три типови (SOV, SVO, VSO) заедно опфаќаат 90 проценти од јазиците во светот. Околу 36 проценти од јазиците во светот имаат SVO збороред, околу 39 проценти од јазиците имаат SOV поредок на зборовите, 15 отсто имаат VSO поредок, а преостанатите јазици во светот спаѓаат меѓу типовите VOS, OVS и OSV. Најредок е збороредот OSV и тој е најзастапен кај јазиците на домородните племиња од сливот на реката Амазон во Бразил и во околните држави. Во 2015 година Харалд Хамарстром ја објави својата исцрпна студија за типологијата на основниот збороред со опфат на 5230 светски јазици со следниот процентуален сооднос колку јазици каков збороред имаат (Harald Hammarström, 2015:10)

	# lgs	
SOV	2267	43.3%
SVO	2107	40.2%
VSO	502	9.5%
VOS	174	3.3%
NODOM	123	2.3%
OVS	38	0.7%
OSV	19	0.3%
	5230	

И во оваа студија на Хамарстром е забележливо дека е најраспространет збороредот подмет – предмет – прирок (SOV), присутен кај 2267 јазици, но веднаш до него е и збороредот од типот подмет – прирок – предмет (SVO), кој е застапен кај 2107 јазици. Повторно како најредок се појавува збороредот предмет – подмет – прирок (OSV), кој е присутен само кај 19 јазици од анализираниите 5230 светски јазици. Кај овие OSV-јазици збороредот не е со ништо означен и основните синтаксички конституенти во речениците на тие јазици „пливаат“ слободно. Поради тоа во значителна мера е изразено влијањето на јазичниот релативизам, отежнатото преведување на значењето во таквите случаи.

Марсел Данеси прецизира колкаво значење има фиксираниот подмет – прирок – предмет (SVO) збороред карактеристичен за

англискиот јазик: „Збороредот е многу важна карактеристика на англиската граматика. Менувањето на редот на зборовите може да го смени значењето на реченицата. Збороредот во реченицата ја отсликува врската вршител на дејство – дејство – цел.“ (Marcel Danesi, 2012:55). Кон ова стојалиште на Данеси, се надоврзува следниот став на Лилјана Минова-Ѓуркова за збороредот: „Во аналитичките јазици збороредот има поголемо значење, но барем во македонскиот јазик можеме да зборуваме и за други елементи што придонесуваат за осигурување на информацијата во врска со синтаксичките функции на одделни членови на реченицата ... во примерите од типот *Никола го пофали Илија*, и *Илија го пофали Никола* мораме да му се обрнеме на збороредот како на решавачки фактор, зашто двајцата учесници во дејството можат да бидат и вршители и трпители. Според тоа, во вакви случаи подметот треба да биде во почетна позиција.“ (Лилјана Минова – Ѓуркова, 2008:228–229).

Истражувајќи ги збороредите на речениците во италијанскиот, турскиот, арапскиот и во редица други светски јазици со различна синтаксичка конфигурација на зборовите во реченицата, Алан Лангус и Марина Неспор утврдиле дека подмет – прирок – предмет (SVO) збороредот, каков што го има и македонскиот јазик, се одликува во најголема мера со „внатрешна структурна регуларност на односот меѓу реченичните членови“ бидејќи овој збороред „стапува во директна интеракција со сензорно-моторниот апарат и когнитивно-концептуализацискиот систем на луѓето“: „Ги истражувавме когнитивните основи на двата најчести зборореда во светските јазици: SOV (*Subject–Object–Verb*) и SVO (*Subject–Verb–Object*). Доказите од промената на јазиците, граматикализацијата, стабилноста на збороредот, како и теоретските аргументи, индицираат синтаксичка преференција за SVO.“ (Alan Langus & Marina Nespor, 2010:2910)

Фрлајќи поглед на постоењето повеќе типови зборореди во светските јазици, Андраш Корнаи ја отфрла „Теоријата на принципите и параметрите“ (базирана врз „универзалната граматика“) на Ноам Чомски и Харолд Ласник и ја доведува под знак прашалник исправноста на нивната теза за „сетот на параметри за најдобро искажување на идејата во реченицата“, односно, тој оспорува дека во доменот на збороредите во светските јазици постои „универзалистички концепт“: „... 45% од јазиците се SOV, 42% се SVO, 9% се VSO, 3% се VOS, 0,9% се OVS и 0,1% се OSV тип на збороред... мнозинството од јазиците не го следат природниот збороред (сеедно кој и да биде).“ (Andras Kornai, 2008:103).

Полисемијата и платисемијата како индикатори на лингвистичката релативност

Повеќемина истакнати лингвисти ја сметаат полисемијата како доказ за вистинитоста на Сапир-Ворфовата хипотеза дека постојат ненадминливи разлики во начините како говорителите на различни јазици го гледаат светот. Но, семантичките полиња на постојните лексеми во јазиците можат да се прошируваат не само со полисемијата, туку и со платисемијата. Дефинирајќи ја полисемијата, Даринка Гортан-Премк го истакнува обопштено она што се однесува исцело за таквата појава и во рамки на лексичкиот систем на стандардниот македонски јазик: „Полисемејата е централен лексички механизам во организацијата на лексичкиот систем; таа е заснована врз способноста на лексемата да се реализира во повеќе значења, во повеќе семантички реализации. ... основни видови на полисемантичките индукции се: платисемијата, метонимијата, синегдохата и метафората.“ (Даринка Гортан-Премк, 1997:157–158). Или, како што појаснува Данко Шипка: „Моносемноста во лексиконот е многу ретка привилегија. Значењето на мнозинството лексеми е организирано како полисемиска структура. Полисемијата е разложеност на значењето на зборовите на поткомпоненти, на помалку цели значенски целини.“ (Danko Šipka, 2006:40)

Полисемејата е присутна во лексиката на многу светски јазици. Сами-народот, кој живее на северните крајни предели на Скандинавија и на Русија, има дури илјада зборови за терминот северен елен – ирвас. Арапските народи имаат во својот речник повеќе од 200 зборови и изрази за камилите. Племето Шона од Зимбабве и од јужна Замбија во својот јазик има повеќе од 200 различни начини да го изрази глаголот „оди“: *mbwembwer* – одење кога се тресе задникот; *chakwair* – одење со шлапкање низ кал; *donzv* – одење со кол (гранка, бастун, со потпора); *panh* – одење по долг пат; *rauk* – одење со долги чекори... За Ескимите (Инуитите) се проценува дека имаат околу 50 различни лексеми или именски фрази за снег: за снег што паѓа, снег што е на земја, снег кој е цврст како мраз, снег кој се топи... Еве еден пример на полисемија и од богатото и развиено семантичко поле на именката лосос во нучахнул -јазикот со паралелен превод со описни смисловни еквиваленти на македонски јазик:

<i>cuwit</i>	млад лосос	<i>caka-št</i>	сушен грбав лосос
<i>ča-pi</i>	грбав лосос	<i>'aha</i>	лосос кој плива низводно
<i>hinku'as</i>	грбав лосос од друг род	<i>hu'qwa</i>	лосос кој плива со грбна перка над водата
<i>hisit</i>	црвен лосос		
<i>kwihmin</i>	стар лосос	<i>kwila</i>	лосос кој гребе по дното подготвувајќи се за мрестење
<i>ma-wil</i>	слатководен лосос		

Забележливо е полисемиското варирање на значењето на архисемата лосос и со креирање нови и меѓусебно различни лексеми, или именски фрази, но сите, во средиштето на својата значенска структура, ја содржат архисемата лосос – збор со големо значење за животот, исхраната и воопшто за културата на овој индијански народ, што е и причина за постоењето вака развиено семантичко поле во нучахнул-лексиката.

Припадниците на племето Хопи користат ист израз речиси за сè што лета: *masazutaka* – авион, пилот, инсекти...(но, не и птици, бидејќи за нив постои посебна именка). Меѓутоа, оваа појава во нивниот речник не предизвикува никаква бркотница во меѓусебното комуницирање и заемно разбирање. Англискиот јазик е особено познат по својата карактеристика еден ист збор да има многукратни значења („*words with multiple meanings*“). Во англиските речници можат да се издвојат три такви зборови: „*run*“ со 179 значења (трча, лази, функционира...), *set* со 154 значења (амбиент, бина, група, луѓе...) и „*take*“ со 127 значења (вади, грабнува, заклучува...). Од низата јапонски платисемични зборови ги издвојуваме овие два такви збора бидејќи се квинтесенцијални, најбитни за одразување на јапонската култура: 甘え (*amae*) – недостиг на самодоверба, прекумерна емоционална зависност од други, беспомошност, незрелост, желба да се биде сакан од некого...; 遠慮 (*enryo*) – однесување со скромност, одбегнување, да се биде молежлив и непретенциозен, резервираност, воздржаност, внимателност...

Овие и други зборови од иста семантичка категорија кај различни светски јазици претставуваат платисемија (мултиреференцијалност), лексички феномен кој Даринка Гортан-Премк го означува како различен од полисемијата: „Платисемијата е широкозначност, способност на примарната (проста, неизведена) лексема во својата номинациона реализација (секогаш станува збор за номинациони основни значења) да именува два многу слични поима,

референта (или и поголем број многу слични референти, што е теориски можно...); платисемијата е способност на лексемата номинационо да се реализира во две семантички содржини, чија и архисема и сема се многу слични. ... Платисемијата е поврзана со именките, глаголите и придавките со најшироко значење', иако овие појави се забележуваат и кај предлозите и прилозите.“ (Даринка Гортан-Премк, 1997:60). Гортан-Премк со ова прави прецизна разлика меѓу платисемијата и полисемијата, зашто, едно е широкозначност, а друго е повеќезначност на зборовите. Сепак, платисемијата нема само две семантички реализации, туку честопати и по повеќе десеттици, како што покажуваат многубројните примери од голема низа светски јазици.

Платисемијата е широкозначност и мултиреференцијалност содржана само во една единствена лексема, која што говорителите на таквите јазици ја користат во различни контексти како еден ист збор, со варијанти, но имплицитно подразбрани значења. Пример за платисемија и во македонскиот јазик би бил зборот *глава* со значење на дел од човековиот организам, но и: глава на куката, глава на предмет и слично. Платисемичен збор е и *операција*, при што истиот тој збор се користи во медицината, војската, математиката, но секаде со различна смисла и значење, но не како полисемија. Платисемијата е индикатор на постоењето на лингвистичката релативност во јазиците бидејќи разбирањето на значењата на платисемичните зборови нема да претставува поголема тешкотија за родените говорители на јазиците со такви зборови, но не и за луѓе од други јазици, кои би се соочиле за првпат со платисемичен збор.

Когнитивните лингвисти и психолози Ерл Хант и Франка Ањоли со квантитативни докази ги поврзуваат Сапир-Ворфовата хипотеза, односно нејзината компонента за лингвистичката релативност, и полисемијата: тие потврдуваат дека полисемијата произведува ефекти на отежната преведливост на секундарните и на другите значења, кои следат натаму по основното значење на полисемниот збор во одреден јазик. Тие извршиле компаративна анализа првин на 30 англиски и 30 италијански зборови извлечени од италијанско-англиски речник, кој има 120 илјади зборови. Кај англиските зборови просечниот број на значења е 5,67, а кај италијанските зборови просечниот број на значења е 2,83. Оваа анализа била повторена со 60 англиски и 60 италијански зборови извлечени од друг таков двојазичен речник со 30 илјади зборови. Врз основа на оваа анализа, но и од споредбите меѓу голем број други европски и домородни, така наречени „егзотични“ јазици, двајцата

истражувачи утврдиле заклучоци кои без сомневање имаат генерална применливост и за македонскиот и најголемиот број јазици во светот: „Јазиците се разликуваат според нивото на амбигвитетот. Очигледно е дека полисемијата произведува амбигвитет, двосмисленост, а ние веќе обезбедивме докази дека јазиците се разликуваат според тоа колкава е полисемијата кај нив. ... Тоа може да повлијае врз меѓусебната преведливост на речениците од еден на друг јазик. Ако два јазика се одликуваат со релативно висока полисемија, тогаш колку повеќе такви полисемни зборови ќе бидат употребени во реченицата, толку повеќе ќе има можност за постоење на амбигвитет.“ (Earl Hunt, Franca Agnoli, 1991:381-384).

Компаративната анализа на некои значајни граматички и лексички карактеристики на македонскиот и други светски јазици низ призмата на Сапир-Ворфовата хипотеза, која ја изнесуваме во овој текст, покажува дека не постои конечен збир на основни принципи, ниту конечен збир на параметри, ниту генетски зададена универзална граматика, за која говорат Ноам Чомски и неговиот следбеник Хауард Лесник, особено во нивната *Минималистичка програма* како универзални правила, кои функционираат во сите јазици.

Во светот во овој миг постојат 7097 живи јазици (Simons, Gary F. and Charles D. Fennig /eds., 2018) и барем половина од нив се без време, односно, немаат ниту граматика ниту лексика на физичкото време, туку говорителите на овие јазици со други лингвистички средства го секвенцираат и го концептуализираат протекот на физичкото време, во кое тие живеат. Не постои еден, туку шест видови на зборообразување во светските јазици. Постојат комплексни морфолошки композити од еден коренски збор со мноштво на морфеми во многу индијански и други домородни јазици, кои го надополнуваат фактот дека не постојат вистински реченици во овие јазици со јасни синтаксички правила меѓу реченичните членови. Англискиот и кинескиот, како водечки светски јазици, но исто така и многу други јазици на планетава, имаат во својот вокабулар многу зборови, кои ја покажуваат полисемијата и платисемијата, индицирајќи дека несомнено постојат значителни или крупни структурни разлики меѓу светските јазици. Ова до извесен степен го отежнува заемното преведување, оптоварувајќи го дополнителното изведено значење на зборовите во тие јазици. Стандардниот македонски јазик има слични лексички и граматички карактеристики со многу други развиени јазици во светот, особено со

јазичите од индоевропската група, но исто така изразува значајни или крупни разлики со многу јазичи од другите јазични групи, особено од географски оддалечените краишта на светот.

Литература:

- Конески, Блаже. 1986. *Историја на македонскиот јазик*. „Култура“, Скопје
- Минова-Гуркова, Лилјана. 1994. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. „Радинг“, Скопје
- Минова-Гуркова, Лилјана. 2000. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. „Магор“, Скопје
- Бојковска, Емилија. 2013. *Глаголски времиња што изразуваат минато дејство во македонскиот јазик*. Предавање на Институтот за славистика на Универзитетот „Карл Франц“ – Грац, Австрија
- Костов, Јован. 2012. *Македонскиот глагол*. INALCO, Париз
- Гортан-Премк, Даринка. 1997. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Издавач: Институт за српски језик, САНУ
- Николовска, Виолета. 2016. *Транспозициска употреба на граматичките времиња*. Достапно на:
<http://eprints.ugd.edu.mk/15792/7/VN%20trud.pdf>. Посетено на: 3.3.2018
- Гајдова, Убавка. 2010. *Македонски јазик*. Во: „*Сегашност*“ како лингвистички поим: граматички средства за изразување „сегашност“ во словенските и во балканските јазичи. МАНУ, Истражувачки центар за арална лингвистика, Скопје. Уредници: Тополињска, Зузана. Миркуловска, Милица.
- Тополињска, Зузана. 2010. *Синтеза 3. Секундарни функции на парадигмите чија основна функција е изразување сегашност*. Во: „*Сегашност*“ како лингвистички поим: граматички средства за изразување „сегашност“ во словенските и во балканските јазичи. МАНУ, Истражувачки центар за арална лингвистика, Скопје. Уредници: Тополињска, Зузана. Миркуловска, Милица.
- Sapir, Edward. 1921. *Language: an Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace
- Boroditsky, Lera. 2009. *How does our language shape the way we think*. Blog „Edge“. November, 6.
https://www.edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-we-think Accessed: January 15, 2018
- Šipka, Danko. 2006. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Matica srpska, Novi Sad
- Kay, Paul. Kempton, Willett. 1984. *What is the Sapir-Whorf hypothesis?*, American

- Lin, Jo-wang. 2012. *Tenselessness*. In: Binnick, Robert I. (ed.): *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press
- Lin, Jo-wang. 2006. *Time in a language without Tense: The case of Chinese*, *Journal of Semantics*, 23
- Comrie, Bernard. 1985. *Tense*. Cambridge Press
- Jaszczolt, Kasia. M. Saussure, Louis de. 2013. *Time, temporality and tense*. In: *Time: Language, Cognition & Reality*. Edited by: Jaszczolt, Kasia M. Saussure, Louis de. Oxford Studies of Time in Language and Thought
- Lee, Whorf Benjamin. 1979. *Jezik, misao i stvarnost*. BIGZ, Beograd
- Malotki, Ekkehart. 1983. *Hopi Time: A Linguistic Analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers
- Sinha, Vera da Silva (et all.) 2012. *Event – based time intervals in an Amazonian culture*. In: Filipović. Luna. Jaszczolt, Katarzyna M. (eds.) *Space and Time in Languages and Cultures: Linguistic diversity (Human Cognitive Processing)*. Publisher: John Benjamins Publishing Company
- Goddard, Cliff. Wierzbicka, Anna. 2002. *Meaning and Universal Grammar: Theory and Empirical Findings*, Volume 2. John Benjamins Publishing
- Bach, Emmon. 2008. *On Morphosemantics: the Internal Meanings of Words*. UMass (Amherst)/SOAS Copenhagen Linguistic Circle
- Nakayama, Toshihide. 2009. *Nuuchahnulth (Nootka) Morphosyntax*. University of California Press. Volume 134
- Tallerman, Maggie. 2005. *Understanding Syntax*. Second edition, Routledge.
- Hammarström, Harald. 2015. *The Basic Word Order Typology: An Exhaustive Study*, 3, Leipzig
- Kornai, Andras. 2008. *Mathematical Linguistics*. Publisher: Springer-Verlag, London, 1. edition
- Danesi, Marcel. 2012. *Linguistic anthropology - A Brief Introduction*. Canadian Scholars Press, Toronto
- Langus, Alan. Nespov, Marina. 2010. *Cognitive systems struggling for word order*. *Cognitive Psychology*, 60
- Michaelis, Laura A. 1994. *The Ambiguity of the English Present Perfect*. Source: *Journal of Linguistics*, Vol. 30, No. 1. March. Cambridge University Press. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/4176258>. Available on: http://spot.colorado.edu/~michaeli/documents/Michaelis_perfect_JL.pdf Accessed: February, 20, 2018
- Declerck, Renaat. 2006. *The grammar of the English tense system: a comprehensive analysis*. Volume 1 in: *The grammar of the English verb phrase*. Eds: Kortmann, Bernd. Traugoth, Elizabeth Closs Publishing: Mouton de Gruyter – Berlin, New York
- Hunt, Earl. Agnoli, Franca. 1991. *The Whorfian Hypothesis: A Cognitive Psychology Perspective*. *Psychological Review*. Vol. 98, no.3, p.381-384. American Psychological Association.

Simons, Gary F. D. Fennig, Charles. (eds.). 2018. *Ethnologue: Languages of the World*, Twenty-first edition. Dallas, Texas: SIL International. Available: <http://www.ethnologue.com>. Accessed: February, 20, 2018